

Samo straja koliko san podnila ...
**TRADICIJSKA VJEROVANJA U NADNARAVNA
BIĆA I POJAVE NA PODRUČJU ZAGVOZDA**

IVANA VUKOVIĆ
Etnografski muzej Split
Iza Vestibula 4
HR-21000 Split
ivana@etnografski-muzej-split.hr

UDK 392.28+398.431(497.18)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno/Received: 6.03.2013.
Prihvaćeno/Accepted: 15.03.2013.

Ovim radom želi se propitati jedan dio duhovne kulture, odnosno tradicijsko vjerovanje u nadnaravna bića i pojave na području Zagvozda. Podatci izneseni u ovome radu prikupljeni su terenskim istraživanjem na spomenutom području, izvršenim tijekom 2009. i 2010. godine. Istraživanjem se pokazalo da su tradicijska fantastična bića i pojave veoma važnim dijelom života Zagvoždana, kako onih starije, tako i onih mlađe te srednje životne dobi. Stanovnici Zagvozda vjerovali su, a pojedini i danas vjeruju, u postojanje sljedećih nadnaravnih bića: vile, more/morine, vještice, orba, te mrtve. U domeni fantastičnog na ovome području nalazimo i pojave kao što su uroci i plašeline. Dati će se prikaz osnovnih karakteristika koje spomenuta bića na istraživanom području posjeduju. Također, u nekim slučajevima će se izdvojiti iz kazivanja radi li se o živom vjerovanju, prisutnom u sadašnjici ili, pak, o predaji kao odrazu nekadašnjih vjerovanja.

Ključne riječi: tradicijsko vjerovanje, nadnaravna bića, Zagvozd

O FANTASTIČNOME

Neka sila postoji, znaš. (K9)

Cilj ovoga rada je istražiti tradicijsko vjerovanje u nadnaravna bića na području Zagvozda. Ova bića posjeduju određene nadnaravne moći, koje ih smještaju s onu stranu realnoga. Ipak, iako ne pripadaju svakidašnjem životu, fantastična bića taj život na sebi svojstven način definiraju, nadopunjujući ga i potvrđujući.

Istražujući fantastična bića na području Istre i Kvarnera, Perić i Pletenac fantastiku smještaju *na pola puta između tog klasificiranog svijeta i onog prijetećeg što se svaki put iznova iskazuje kada nam se čini da je svijet uređeniji nego ikada. U tim situacijama pojavljuje se pukotina kroz koje zastrašujuće prazni objekti bez identiteta zadobivaju oblik i gnijezde se na pola puta*

između realiteta i nadnaravnog. Pukotina je ta koja ih stvara, definira i daje im prostor. Fantastična bića tako postaju elementi koji osiguravaju uređenost svijeta (2008:9).

Dalje navode da pojavljivanje fantastičnih bića *uvijek u pozadini priziva normiranost i normalnost. Vrlo često, stoga, služe upravo potvrđivanju normiranosti svijeta. Uspjeh njihovog preživljavanja kroz stoljeća utemeljen je baš na toj odlici. Jedno od njihovih moćnih mjesta je inkulturacija (ibid:11).*

VJEROVANJE I STRAH

Jedna od najznačajnijih odlika reakcije na fantastično je, budući da ono izmiče racionalnome, strah. U osnovi, čovjek se boji nepoznatoga, fantastična bića mu ulijevaju strah u kosti stoga što su prijetnja njegovu uređenome, poznatom svijetu, te u svakom trenutku mogu banuti u njega.

Jadranka Grbić tako navodi: *Bez obzira što se neka od tih bića prema čovjeku blagonaklona, milosrdna pa čak i velikodušna, ljudi ih a priori smatraju opasnima, boje ih se i zapravo je njihov stav spram njih negativan. (...) Razlog leži u uvjerenju da njihova moć i njihov razum nisu nadnaravni i čovječanski, već upravo obrnuto, nadnaravni i nadčovječanski (što zastrašuje samo po sebi) i, ako i kad žele, mogu ih upotrijebiti protiv čovjeka (2001:472).*

Bošković-Stulli (1991:196-7) upravo strah pred tajnama postojanja izdvaja kao element unutrašnje forme zbog kojega je predaja uplovila u tradiciju, što potvrđuje misao o uskoj povezanosti vjerovanja u fantastično (nepoznato) i straha.

Mnogi su primjeri iz kazivanja Zagvoždana iz kojih se jasno iščitava strah. Pojedini su kazivači sami verbalizirali strah prilikom razgovora o pojedinim nadnaravnim bićima. Pri tome valja reći da nisu svi segmenti vjerovanja u pojedina bića kod pojedinaca zastrašujući.

U strahu od mogućeg djelovanja nadnaravnoga, jedna kazivačica (K8) mi savjetuje: *Zato se uvik, tri puta se prekrsti kad izađeš iz kuće, i zazovi Gospu, Isusa, sveto trojstvo, Isusa i Mariju.*

Govoreći o kategoriji vjerovanja u fantastična bića, Bošković-Stulli naglašava kako se ono treba shvatiti donekle relativno te navodi: *U realnim pripovjedačkim situacijama široka je skala od potpunoga vjerovanja do potpunog nevjerovanja, između kojih su smještene sumnje i kolebanja - bilo kod*

pripovjedača ili kod slušatelja. Štoviše, upravo ta kolebanja, sumnje, nedoumice mogu stvoriti posebnu atmosferu i napetost. No, sam sadržaj predaje bez obzira na konkretnu izvedbenu situaciju, pretpostavlja se polazno kao istinit. Čak i onda kad je neka predaja postala dijelom usmene ili literarne tradicije zbog svojih estetskih ili emotivnih potencija, daleko od realnog vjerovanja, ona ipak u svojoj unutrašnjoj formi i dalje sadrži element vjerovanja u istinitost koje ju je nekoć stvorilo (1991:173).

Dakle, iz kazivanja o fantastičnim bićima možemo iščitati vjerovanje, ili ih, pak, promatrati kroz prizmu usmene književnosti koja je odraz nekadašnjeg vjerovanja. Ovdje valja naglasiti da uglavnom nije moguće povući strogu liniju odvajanja vjerovanja od predaje. Čak se kod jednog fantastičnog bića razlikuje pristup svakog pojedinog kazivača, a ponekad je razvidna raslojenost i kod jednog kazivača naspram jednog fantastičnog bića tako da u pojedine segmente bića kazivač vjeruje dok druge odbacuje kao iracionalne.

Istraživanje fenomena vjerovanja u nadnaravna bića vrlo je kompleksno i stoga što implicira ne samo kazivačev odnos prema nadnaravnom, već i istraživačev. Dvije su intimne sfere, odnosno svjetonazora, upletene u ovaj proces.¹

Složenost se očituje i u odnosu kazivača prema zajednici što se tiče istraživnog fenomena, odnosno u kojoj mjeri kazivač dijeli vjerovanja sa zajednicom, a u kojoj se otklanja od njih. Također, važnim čimbenikom smatram i (ne)podudarnost kazivačeva vjerovanja s crkvenim učenjem. Mnogi kazivači navode da su se priče i vjerovanja u nadnaravna bića i pojave kosile s crkvenim učenjem, zbog čega su ljudi o mnogim fenomenima koje sam istraživala razgovarali *ispotaje*, odnosno poskrivečki. S druge pak strane mnogo je primjera da su se kazivači obraćali svećenicima tražeći od njih zaštitu ili savjet kako da se obračunaju s nekim nadnaravnim pojavama u životima, što je posebice razvidno kod uroka te mrtvaca.

¹ Također, budući da je vjerovanje *višeznačan fenomen koji se temelji na osobnom iskustvu, te koji sadrži materijalne i nematerijalne elemente, smatram da je neophodno istraživanje usmjeriti na pojedinca* (Vuković 2011:9) kako bi se cjelovitije obuhvatio fenomen vjerovanja. Stoga, budući da vjerovanje doživljavam intimnim, u radu neću navoditi imena kazivača, već ću koristiti skraćenice K1, K2 i tako dalje. Puni podatci o kazivačima čuvaju se u Etnografskom muzeju Split.

S obzirom na mogućnost da *kazivači razgovorom o nadnaravnim bićima pokazuju bliskost, pripadnost, pa čak i odanost lokalnoj zajednici i njezinim tradicijama* (Šešo 2010:111), potrebno je posebno oprezno pristupiti istraživanju te interpretaciji iskaza.

Pri interpretaciji je potrebno obratiti pažnju na još jedan fenomen. Naime, govoreći o nadnaravnim bićima, kazivači se često poistovjećuju s nekime kome se dogodio misteriozni susret, uslijed čega koriste formu izražavanja u prvome licu. *To nije puki stilistički postupak (...) nego pripovjedač poistovjećivanjem sebe s osobom kojoj se desila čudna zgoda posvjedočuje vjerodostojnost događaja* (Bošković-Stulli 1991:190). Ovaj stil odlikuje se i kratkoćom, nedovršenim iskazima, isprekidanim rečenicama, što iskazu daje punu sugestivnost (ibid:192).

Delikatnost istraživanja ove vrste, osim već navedenog, pojačava se i prijatnijom da se istraživač shvati kao dio „intelektualne elite“ iz urbanih područja, zbog čega kazivači ne žure verbalizirati svoja vjerovanja te se u kazivanjima često koriste autocenzurom ili, pak, racionaliziraju određene pojave kako ih pripadnik te elite ne bi doživio kao nazadnog (Šešo 2010:113).

KAZIVAČI

S obzirom na sve do sada rečeno, očekivala sam relativnu zatvorenost kazivača u razgovoru o ovim fenomenima. Ipak, zagvoški kazivači (njih 11) pokazali su se dosta raspoloženima za priču i verbaliziranje osobnih misli, stavova i osjećaja o nadnaravnim bićima i pojavama. Naspram pojedinih kazivača koji su od samog početka razgovora istupali bez barijera, pojedini su kazivači u počecima razgovora bili pomalo suzdržani. Kako se razgovor vremenom razvijao, svi su kazivači jednako otvoreno i upleteno sudjelovali u razgovoru. Ponekad je moguće pratiti mijenjanje diskursa kazivača tijekom jednog intervjua, odnosno jednog segmenta razgovora. Tako, primjerice, kod K1, razgovarajući o morama, vidimo početno ograđivanje od suda kada kazivačica koristi izraze: *Je li to istina, nije li...*, do potpune pristranosti kada govori: *Ja to, ja mislin da je to istina*.

Svi kazivači s kojima je vođen razgovor potječu sa zagvoškog područja, većinom su zrele ili starije životne dobi. Zanimljivo je da su kazivači mlade životne dobi također nositelji

tradicijskih vjerovanja i poznavatelji predaja o nadnaravnim bićima.

Valja reći da u radu nije namjera analizom iskaza kazivače grupirati prema političko-etničkim određenjima te lokalnoj pripadnosti. Ovdje je riječ o relativno koherentnoj grupi zbog čega naglasak u iščitavanju kazivanja nije stavljen na utvrđivanje raznovrsnih pripadnosti, već primarno na tradicijsko vjerovanje u nadnaravna bića i pojave na području Zagvozda.

Kako bih odnos s kazivačima što više približila dijaloškom, koristila sam se metodom slobodnog/nestrukturiranog intervjua, nastojeći da kazivači u što većoj mjeri sami izlažu kazivanje. Razgovore sam otvarala pitanjima o vilama očekujući da će, zbog smještaja Zagvozda u podnožju impresivnog planinskog masiva *Bijakove*, ova bića biti prisutna u vjerovanju Zagvoždana. Nakon vila, kazivači su sami započinjali pričati o morama o kojima su također relativno otvoreno i sadržajno govorili. Kasnije su razgovor sami usmjeravali na vještice, bića bliska morama. Dalje su se same od sebe otvarale nove teme, o orbu, plašelinama, mrtvima te urocima. Upravo prema toj klasifikaciji kazivača strukturiran je ovaj prilog.

Pogled kazivača na nadnaravne pojave u sadašnjosti ambivalentan je. Tako pojedini kazivači smatraju da je *bilo u prva vremena svašta* (K10), te da danas ima manje ili nema uopće ovih pojava, što objašnjavaju:

To se sve sad prevrnulo. Sad ništa nije kako su prvošnja slova šta su bila. Sve sve to izvrnilo se. U zraku se izvrnilo, na zemlji se izvrnilo... (K2)

Stari ljudi su bolje to znali, starinski jezik. (K3)

Ovaj dio kazivača navode određene promjene u seoskom okruženju koje smatraju uzročnicima ili posljedicama ovih promjena:

U tri ure pivci prije su pivali uvik. A sad su slabo. (K2) -
Sad pivaju u svaka doba. (K1)

Zna se uvečer da je zdravo Marija. Ali zdravo Marija sad zvoni nikako. (K10)

Jedan kazivač navodi da, za razliku od nekadašnjeg pješačenja, ljudi danas koriste auto kao osnovno sredstvo prijevoza, što im onemogućuje susretanje istraživanih bića.

Drugi dio kazivača smatra da nadnaravna bića i pojave jednako intenzivno i danas djeluju u njihovoj sredini, te da čak *ima i' danas i gorih, samo šta se ne kazivaju* (K1).

OPĆI PODATCI O FANTASTIČNIM BIĆIMA I POJAVAMA

Fantastična bića koja se pojavljuju u vjerovanjima i predajama Zagvoždana su, kako je već navedeno, sljedeća: vile, more odnosno morine, vještice, orbo, uroci, mrtvi te plašeline. Osnovna zajednička odlika ovih bića i pojava je pripadanje sferi s onu stranu realnosti, odnosno svojstvo fantastike koje im je imanentno. Zajedničko im je i to što ih je nemoguće karakterizirati kao apsolutno dobra ili zla, odnosno ova bića u osnovi su ambivalentna. Jedino se urocima, odnosno osobama s urokljivim djelovanjem, može pripisati u potpunosti negativno djelovanje.

Fantastična bića ovoga kraja razlikuju se po tome pripadaju li ljudskom rodu te žive li među suseljanim ili ne. Tako su more odnosno morine, vještice te urečljivci dijelom seoske zajednice koje sudjeluju u svim sferama seoskog društvenog života, ali posjeduju i još jedan karakter, ili karakterno svojstvo koje ih izdvaja u domenu nadnaravnog, fantastičnog.

Osim spomenutog, razlikuju se i time jesu li više u domeni današnjih vjerovanja ili pak usmene književnosti.

VILE

Tu su ti te priče, vilinske. Ali je činjenično stanje da su konji bili zapleteni. (K6)

Osobito važno mjesto u kazivanjima kazivača iz Zagvozda zauzimaju vile. To ni ne čudi, budući da je Zagvozda smješten pod biokovskim planinskim masivom, a upravo su planine mjesto obitavanja ovih bića na području cijele Hrvatske.

Može se reći da su kazivači o vilama najrječitiji, te su se iz brojnih iskaza donekle uobličila ova bića, kako njihov fizički izgled, tako i pojedinosti njihova karaktera. Mnogi su iskazi o susretima s vilama. Ipak, nijedan susret nije prepričan kao osobni, već je uvijek riječ o prenošenju tuđeg iskustva. Većina kazivača navodi da su vile bile grupirane po tri, ili su pak bile susretane pojedinačno. Također, jasno se navode mjesta susreta, kao i obitavanja ovih bića u planinskim kraškim krajolicima: jamama, špiljama, određenim livadama i drugim dijelovima planine. Kazivači navode da su vile u planini *jašale* konje te *balale*, što su radile i na *gumnima* nakon što padne noć. Prema iskazima kazivača, vile su brze, ne kreću se hodajući kao

obični smrtnici, već lete: *Dok si vila, onda znači letiš i odaš kako te god volja. Ne, nije to tako da one iđu polako ko mi* (K10).

Pojedini kazivači karakteriziraju vile kao dobra bića, što se očituje u brojnim iskazima, primjerice: *one su dobre. One nisu ništa loše činile* (K2), dok ih pojedini opisuju kao ambivalentne: *one bi mogle napraviti dobro i zlo* (K5), o čemu će kasnije biti riječi.

Vile svi kazivači opisuju kao djevojke, i to s izrazito lijepim fizičkim izgledom. One su *uredne, lipe, u bilu bi se pokazale, duge kose da su imale, pletenice, krune na glavi* (K1). Čak bi se za pojedinu djevojku koja se izdvajala svojom ugodnom vanjštinom reklo *da je lipa ko vila* (K1). Ipak, postojao je jedan detalj koji je odskakao od slike idilične fizičke naravi, a koji je ukazivao na nečovječni karakter ovih bića. Naime, kada bi promatraču pogled skrenuo na vilina stopala, uočio bi da umjesto njih ima *magareće noge*, odnosno kopita (K5). Mnogi kazivači upravo ovaj element izdvajaju kao znak prepoznavanja vilinskih osoba.

Osim toga, vile na području Zagvozda posjeduju još jedno neugodno svojstvo, koje Grbić (1998:308) izdvaja kao rijetko na hrvatskom području. Naime, u njihovoj kosi, koja je mahom plave boje, žive nametnici, zbog čega im kosa zaudara. Upravo s ovim svojstvom povezana je manifestacija negativne strane njihove naravi, a to je osvetoljubivost. Naime, susretač ni u kom slučaju nije smio reći vili da joj kosa zaudara, već *moraš reć: Miriše ko ruža rumena* (K10). U protivnome, susretača bi snašle raznorazne nevolje: *ako joj rečeš da joj smrdi glava, ubit će te* (K10).

Primjer poznavanja i nužnog poštivanja ove zabrane navodi K10 prenoseći iskustvo svojega brata koji je susreo vile, pritom naglašavajući: *on je priča to iz svojih usta, a kad je on je priča iz svojih usta, onda mogu i ja kazat*. Kazivačica konkretizira mjesto susreta - pored jedne špilje u Biokovu gdje je njezin brat prilikom ispaše volova susreo dvije lijepe vile. Kazivačica opisuje: *Dole kopiti su in ko u konja, a gori su ko i čeljade (...) samo u tuvinu smrdu*, što se vilama, naravno, nije smjelo reći. Dapače, one su ga čak i provocirale pitanjem mirišu li, na što im je upućeni susretač slagao i rekao: *jeste, kaže, jeste, lipe ste, kaže. On se ono oslobodio. Biće on isto čuju kod kuće kad bi kogod pričao o tomu pa tako i on*. Iz posljednje rečenice razvidno je da je predaja ukorijenjena u lokalnoj zajednici. Dalje su ga vile upitale smiju li zajahati njegove konje, na što im je dao pozitivan

odgovor koji je uslijedio finalnom blagošću ovih ćudljivih biće koje su rekle: *ajde ti pomalo kući, nemoj past, da su mu rekle. Ne straši se ti nas, mi smo dobre, kaže, mi smo dobre. Ne straši se ti nas. I onda on jedan otišo kući.*

K2 navodi iskustvo s nešto nezgodnijim ishodom, koje je posljedica nepravilnog ponašanja s vilama. Prema kazivanju, sestra njezine bake također je vilu susrela u planini, dok je čuvala ovce na ispaši. Ovu susretačicu je također vila upitala smrdi li joj kosa i ima li u njoj ušiju, na što je naivno odgovorila pozitivno. Posljedično ju je vila *odnila gore na neki kamen velik kamen... Di se nije mogla sać. I onda tražili je, zvali je, nema je nigdi. Nema je nigdi. Onda neko čuju je, daleko, glas, nakon čega su je spasili.*

Osim zbog povrede taštine, vile su osvetoljubivost iskazivale i uslijed izdaje, odnosno kršenja tabua pričanja o susretu s njima. Kako kazivači navode: *Ne smiš nikome kazat da si ih vidio* (K8). Upravo kršenje tabua, navodi Grbić (1998:309), izdvaja vile od ostalih fantastičnih bića koja opasno djeluju ničim izazvana, dok u slučaju vila postoji jasan okidač njihova lošeg ponašanja. Ipak, iako kazivači ističu ovaj tabu, nema primjera njegova kršenja, kao ni, posljedično, osvetoljubivog djelovanja vila u tome slučaju.

Sva kazivanja potvrđuju da vile u osnovi nisu zlonamjerne. Ukoliko se ne povrijedi njihova taština, ako se ne prekrši zabrana govorenja o susretu s njima, njihovo djelovanje nije opasno. Jedno kazivanje svjedoči o potencijalnoj opasnosti koja se događa ukoliko seljaci uzmu nešto vilinsko. Kazivačica K10 prenosi događaj člana svoje obitelji i njegova prijatelja koji se odvio na Biokovu. Kako kazuje, nakon što su počupali vreću trave iz jedne špilje, shvatili su da *nikud izać. Četri zida salivena u brdu. Nikud izać! Sitio se, kaže, pokojni Jure, Jeben ti irud, bacimo to, to je vilinsko, ne dadu nan izać. Kad smo mi, kaže, iskrenili sakete, izbacili travu – kako smo ušli, tako smo i izašli. To je bilo njihovo i nisu nan dali da iznosimo otud ništa.*

Nasuprot ranije iznesenima, postoje i iskazi o tragičnim završetcima uslijed interakcije s vilama. Tako K10 prenosi priču svoje majke kojoj se jedna suseljanka povjerila da joj je sin jako smršavio, da je postao *sama kost i koža*. Kazivačica prenosi razgovor te majke i njezina sina: *A mama, kaže, dođu po me tri ženske svaku večer. I odvedu me sa sobom. - Pa šta ti tamo radiš kad oni tebe odvedu? - Kaže, jašan po njiman. - A šta one radu, kaže, kad ti dođeš? - One najviše radu, kaže, češljaju se.*

Raspletu kosu pa se češljaju. Majka je posavjetovala sina: Uvik kreskaj. Uvik kreskaj, kreskaj, kreskaj. Ali stalno pazi da su ti vrata otvorena. Onda moreš uteć. Kad one vratu kosu... Obično bi se vako vraćale se kosa, onda bi se razdilivala [pokazuje na razdjeljak]. A onda one kad su vako vratile kosu, od jedne do druge on popali kose i uteće. A one njemu govoru: Jure, Jure, kad ne uništismo mi tebe, uništio ti, uništi ti nas. Ajde, prošlo nekoliko vremena, kaže, ode on na vodu, i one za njin i ubacu ga u bunar. I utopio se.

Ista kazivačice kazuje i o iskustvu jedne suseljanke koja se oglušila na tri poziva triju vila što je rezultiralo također fatalnim ishodom: *One kad te zovnu, one zovnu...ne zovu one jedan put pa stanu, nego O, Mare, O, Mare, O, Mare, dođi k nama. A ona nije tila, poplašila se. Ona nije tila. Da su bile sve u bilo. (...) I onda ona nije otišla kad su je zvali. Tri puta je bila u planini, zvali su je dođi k nama, nije tila. I gori kad je išla u Brižine, vidila i je gori sve u crnu, i tuda su je dobro namlatile, ubile, i došla kući. Nije živila nekoliko dana i umrla. (...) A, kaže, da je došla, ne bi joj ništa bilo. Ovo je jedini primjer iz kazivanja koji svjedoči da su vile, umjesto u bijelu, bile odjevene u crnu odjeću.*

Nasuprot ovim interakcijama s tragičnim ishodima, stanovnici Zagvozda poznaju predaju prema kojoj je akter polučio izrazitu korist od susreta s vilama. Kako kazuju, jedan je njihov suseljanin, kojemu navode puno ime, bio *vilen*, bio je miljenik vila te se družio s njima u planini. Jednom su ga zamolile da ih malo *poišće po glavi*, nakon čega su ga upitale smrdi li im kosa. Upućen u pravila ponašanja s vilama, on je odgovorio: *Kaže, nije, nego miriše, kaže, ko ruža rumena.* Zadovoljne odgovorom, povele su ga u jamu gdje se susreo sa glavešicom vila koja ga je upitala: *šta ćeš, šta očeš da ti dan? Ili knjigu, ili blaga?* Znajući da je knjiga jako vrijedna, čovjek je odabrao knjigu u kojoj je sve pisalo: *kako će bit kad dicu rađa, kako će dicu zubovi bolit, kako će se zaratit, to je sve u toj knjigi pisalo. I zato se zove [ime suseljanina] pismo.* Ovaj događaj kazivači smještaju u neodređenu prošlost, ali je i danas prisutna priča o njemu. Stariji Zagvoždani znaju reći: *[ime suseljanina] se pismo iskolilo*, što znači da se ostvarilo ono o čemu su čuli da je pisalo u spomenutoj knjizi.

Osim vila, jedna kazivačica (K10) spominje biće blisko vilama, zvano *viljen/vilen/vilenjak*. To su, kako navodi, ljudi koje su vile odabrale kao svoje prijatelje, dodajući: *neće one svakog zazvat sebi, nego koga one vole.* Kazuje da je u Zagvozdu u

prošlosti bilo mnogo vilena, i ženskog i muškog roda, a za njih se govorilo da *surađuju s vilama*. Odlikuju se drugačijim karakterom od ostalih ljudi u zajednici, što je posljedica druženja s vilama: *Pa Bože moj, bili bi veseli bili bi sve...ono drukčiji su bili*. Budući da su vile imale sposobnost da sve zemaljske poslove obavljaju brzo i učinkovito, to se svojstvo odražavalo i u njihovim miljenicima koji su bili *čvsti, želti, brzine il su tu bili. Zašto se zove – ko da je vilen? Vilenjak, al nisi vilenjak?*. Za čovjeka iznimne brzine i spretnosti govorili da je *ko vilen: Zašto se kaže koji je čovik brz, nešto radi brz, brz, baš ko da je viljen*. Ista kazivačica navodi da je brat njezina djeda bio *vilen*, da se s vilama družio, da bi *sidio on s njima do dvi ure po ponoći* te da im je redovito, na njihov zahtjev, davao mlijeko, za koje se smatralo da vile na ovome području vole.

Većina kazivanja svjedoči da su vile živjele u skladnom suživotu s ljudima. Ipak, ponekad se poigravaju sa seljanima i podsjećaju ih na svoju prisutnost, o čemu govore svi kazivači. Tako kazivači vjeruju da vile ponekad noću posjećuju staje, odabiru konje koje jaše cijelu noć: *One bi došle po noći u štalu i otraj konja i onda balaj cilu noć i ujutro kad pivci ono zora da će – i ono ga vratu nazad* (K2). Kazivači ističu kako vile u tim noćnim aktivnostima konjima često od grive spletu pletenice koje se kasnije ne mogu otplesti: *kad je vila bi splela, ne bi se ona rasplela* (K8).

Jedna kazivačica (K10) navodi kako je kobila pokojnog suseljanina zvana Vuka također bila žrtvom vilinskog privremenog otimanja. Kazuje da je vlasnik kobile uvečer ušao u štalu s namjerom da ju nahrani, no kobile *nema u kući. Kad ajde ništa, čuje on tamo ispod planine baktjaju, kaže. Onda on računa, ja san je zatvorija, kaže, kako je mogla izać? Ništa, on opet otiša leć i ide on jopet vidit je li se vratila. Da će joj dat ist. Kad ona, kaže, on u pojatu, ona sva u goloj vodi, sva u goloj vodi. Jer su vile na njoj jašale*.

Jedan kazivač (K6) navodi uzrečicu koju bi ljudi koristili kad bi zatekli umornog konja u štali: *to je, ko je, stani mu bilo*.

Mnogi kazivači ističu kako su svjedočili zapletenim grivama te umornim konjima ujutro što objašnjavaju vilinskim djelovanjem. Čini se da je upravo ovaj element fantastičnih bića o kojima je riječ najbliži sadašnjem vjerovanju.

Vile su snažno prisutne u zagvoškoj zajednici kroz predaje, odnosno u usmenoj književnosti ovoga područja, u čemu se očituje jaka društvena komponenta. Naime, kazivači su sami

tijekom intervjua naglašavali kako se već dugo nisu zajedno napričali kao sada prepričavajući zgone o vilama (i pojedinim drugim fantastičnim bićima). Jedan kazivač (K5) svjedoči da su priče o vilama bile i važnim dijelom njegova djetinjstva što opisuje: *Ja znan jednu kad san bio dite. I mi bi vako sidili, ko dica. (...) Okolo sidi nas pet, šest bi seli, a ona bi nama pričala. A mi bi ovolike oči. One vile, ovo ono. Znaš kako si to upija!*

Komentirajući prenesene susrete s vilama iznesenima u intervjuu kojemu je i on bio prisutan, jedan kazivač navodi: *Tu su ti te priče, vilinske. Ali je činjenično stanje da su konji bili zapleteni.* U ovome se iskazu jasno uočavaju dvije domene u kojima su vile prisutne u zagvoškoj zajednici: u usmenoj književnosti te u vjerovanjima. Ipak, kako bi se moglo utvrditi koji su elementi prisutni u vjerovanju, potrebno je izvršiti daljnje istraživanje, te pristupiti individualno svakom pojedinom kazivaču.

MORA / MORINA

To je žensko, to je živo biće i ona bi došla po noći. (K1)

Značajno biće u iskazima zagvoških kazivača o fantastičnom predstavljaju *more*, odnosno *morine*². Vjerovanje u *more* rašireno je na cijelom hrvatskom području (Grbić 1988:312), te široko kod južnih Slavena (Stulli 1991:131). Za razliku od vila, ovo biće u potpunosti spada u čovjekolika bića ženskog roda sa svim ljudskim karakteristikama.³ Ipak, osim zemaljskih, *morina* posjeduje i nadnaravne osobine. U okrilju noći *mora tare* (glagol kojega koristi većina kazivača), *mori* (K10) ili se *namori* na nekoga (K2).

Svi ovi glagoli odnose se na *morinu* noćnu aktivnost kada odabranoj osobi ne da spavati, već je iscrpljuje sjedeći joj na grudima, onemogućavajući joj normalno disanje te donekle je paralizirajući.⁴ Jedna kazivačica (K10) osobno iskustvo *morenja* opisuje sljedećim riječima: *ti bi zva, ne možeš zvat. Ti bi govorio, ti ne možeš, nego činiš mmmm. I promišljaš u sebi, Bože moj, nać će me mrtvu na krevetu. Nego ništa ne možeš govorit, ništa!*

² Kazivači su podjednako koristili oba naziva za ovo biće.

³ Jedna kazivačica (K10) navodi da *mora* može biti i ženska i muška osoba, te čak navodi: *Lako se odrenit ženske, nije muške.* Upitana zašto je tomu tako, nije precizirala.

⁴ Praslavenska riječ *mora* izvedena je od praslavenske riječi *съмрътъ*, a znači „težak mučan san“ i „teška briga“.

(...) Ne možeš ti bit budan, ti si savislo da tebe nešto mori. Ali ne moreš da češ ti išta govorit.

U zagvoškoj zajednici više je primjera *tranja* muških osoba, osim Anke koju je također trala mora te pokojne Anke.

Mora, odnosno morina vrlo je poznata na ovome području pa svi kazivači prepričavaju iskustvo pojedinih suseljana o noćnim pohodima ili pak navode osobni primjer neugodne interakcije s ovim bićem. Decidirano navode imena žena za koje su vjerovali da su morine kao i imena njihovih žrtava, te kazuju kako se more ne raspoznaju po nekom posebnom ključu ili njihovoj određenoj osobini, već svi znaju tko je mora.

Iako je vjerovanje da je mora ženska osoba rođena u posteljici ili drugim oblikom neuobičajenog poroda rašireno u Hrvatskoj, kazivači u Zagvozdu ne poznaju nekakve znakove prilikom rođenja koji upućuju na nadnaravni karakter rođene osobe.

Jedna kazivačica navodi da se morom postaje rođenjem: *To je rođeno tako* (K10), što isključuje voljni karakter postajanja ovim bićem. Pojedini kazivači navode kako mora/morina *nije se udala*, dakle to je djevojka kojoj je, prema uvriježenom životnom obrascu, bilo vrijeme da se uda.

Prema kazivanjima, mora se udajom pretvara u vješticu čime se ova dva ženska nadnaravna bića vrlo približuju jedna drugoj, čak toliko da je iz intervjua ponekad nejasno iščitati granicu među njima. Jedna kazivačica na pitanje koja je razlika između mora i vještica odgovara: *A ja mislin da je to isto, to je. Vištica stvori se u moru.* K2 navodi: *Vištica je i morina ... samo morina mori* (K1).

Pojedini kazivači kao pobudu za noćne pohode ovakvog tipa ističu određene ljubavne osjećaje. Tako jedna kazivačica govori da je morinom postajala nesretno zaljubljena djevojka te opisuje: *da je jedna ženska ima moć da je zaljubljena unj i ona bi došla po noći i ona bi njega trala. On bi zaspao i ona bi, kaže, trala trala pa se on oznojio (...)* *Teško ti je, tare te nešto ne možeš disat, ne moreš... I najedanput, kaže, to ode od tebe ća. To su zvali – to je morina* (K1). Još jedna kazivačica implicira ljubavne osjećaje kao motiv ovih djelovanja kazujući da se mora *na nekoga namori. Volu ga i šta ja znaden. (...)* *Da se provuče kroz vrata i ona ti ide tamo i onda uvati ga i padne nanj sve ono ko brime teško, ono ne može disat, ne može kretat sa sebon, ne može ništa, nego samo ajme... Dokle pivci ne, ovaj, ne zapivaju*

(...) *I onda kad zapivaju pivci, oni ne mogu ostat, odma bižu ća* (K2).

Za razliku od postajanja ovim bićem koje je, prema kazivanjima, uglavnom nehوتيčno, morina aktivnost je pak namjerna, ciljana pa jedna kazivačica retorički pita: *Kako bi išla da ne zna?! (K2).*

Kazivačica K1 navodi posljednji poznati primjer aktivnosti određene morine u selu. Zanimljivo je da se radi o ženi koja se kasno udala za pojmove zajednice (*samo su sumnjali za Marijinu mater ... ona se kasno udala*), čime je zaslužila nadnaravno svojstvo. Ovdje se jasno iščitava uloga ovog nadnaravnog bića kao regulatora nepoželjnih ženskih identiteta, odnosno očuvanja temeljne društvene institucije - institucije braka. Ista osoba za koju su vjerovali da je mora, možda prihvaćajući ulogu koju joj je zajednica odredila, preko drugog suseljanina pitala je određenu mušku osobu kako je spavao, čime je dala potvrdu svojih noćnih aktivnosti i nadnaravnih sposobnosti. Kazivači navode da su tu ženu suseljani često verbalno vrijeđali zbog relativno slobodnih odnosa s muškim suseljanim. Dakle, riječ je o osobi koja na neki način krši društvene norme zbog čega je zajednica učinkovito etiketira s nadnaravnim predznakom. Ona je, prema riječima kazivača, tražila od navodno mučene muške osobe da se oženi njome, na što joj je on odgovorio *Ženit te neću, ubit te oću!*

Dakle, morina djeluje noću *dok pivci ne zapivaju*. Budući da je čovjek nemoćan pred njezinim snažnim djelovanjem, kazivači kazuju da su mnoge morene osobe skupljale pomoćnike koji su spavali s njome, ili su pak bdjeli uz krevet unesrećenoga. Pojedini su kazivači sami bili noćni stražari te svjedoče da je usnuli imao vidnih poteškoća koje su se manifestirale u otežanom disanju i jecanju. Ipak, kako kazuju, mori nisu pribjegli.

Većina kazivača navodi da mora tijekom svojih noćnih aktivnosti ima sposobnost poprimanja najmanjih oblika: *može bit miš, može bit, kaže, tica, može leptir* (K8), pa čak postaje i nevidljivom zbog čega se lako može provući kroz ključanicu. Tako, primjerice, K3 navodi: *morina ona bi dolazila, konkretno moga ćaću je trala. I onda bi se uveče skupili i čuvali ga. Kao, ona dolazi. Ali ona je toliko nevidljiva da ona može kroz ključanicu uć. I ovaj, onda bi oni njega čuvali*. Dalje nastavlja: *I kad bi ta njega mora trala, on ne bi moga glasa ispustit, ništa sa sebon.*

Ipak, kazivanja svjedoče da postoji način da se ovom biću stane na kraj. Mnogi kazivači savjetuju da čuvari čovjeka kojega

mora tare trebaju zatvoriti čep boce ili ranije, tikvice iz koje se pije, što bi morini u svakodnevnom životu uzrokovalo nemogućnost uriniranja. Osim toga, ako bi ju se uspjelo uhvatiti u njezinom promijenjenom obliku, mora bi u skoroj budućnosti, iscrpljena, morala doći do svoje žrtve moleći ju da odčepi bocu. Jedna kazivačica o tome kazuje prenoseći iskustvo suseljanke: *I kaže da je ona imala puno puno tih slučajeva da je morina ta trala. I kaže, ja čujen po noći, kaže... Bila je na katu, imala je odrinu ispod prozora. Kaže, ja čujen, popela se na odrinu. Ide na prozor, a doli je bilo daske, tavan se zva. Kaže, puf! Skoči na tavan. A kaže, ja bi se već pripremila, ja bi držala križ, raspelo. Nigdi ne bi se mogla popet, nego na noge. I kaže jedan put, kaže, leptirica. Velika leptirica. A ja, kaže, pripremila bocu i vode i čep. I uvati leptiricu i stavin je u bocu. Subota bila. U nedilju, kaže, iden ja i ćaća i znan, doće ona koja... Al kaže, kad zatvoriš je u bocu, bocu zatvoriš sa čepon – koja je bila, ne može se ić popišat. I kaže, ja sidin prid kućon, evo ti, kaže, jedna. Dobro jutro. A ja ću tebi nešto reć, kaže, nikad ti neću, kaže, naudit, samo odčepi onu bocu, ne mogu se popišat. Kaže ona, sram te bilo, kazat ću te na oltaru prid cilin sviton i popon. Ne mene, nego nikoga više! I kaže, od tada nikad joj nije došla više. (...) Ti si svjestan, a ne moš glasa ispustit (K8).* Ova kazivačica, jedina među zagvoškima kazivačima, ističe upotrebu raspela prilikom odbijanja mora.

Postoje i primjeri obračunavanja s morom tijekom njezina dnevnog, ljudskog izdanja. Kazivačica K10 tako opisuje neosobno iskustvo: *Meni je pričala jedna osoba da je nju i muža trala. Kaže, uvalili smo je. I kaže, smlatio je dobro. I rekla je, kaže, išla je doktoru, rekla je da je pala. A nije nego u njoj ... mi smo je ubili. I kaže, još je rekla, molila nas je: Nemojte me više tuć jer bi van mogla bi van jopet naškodit. I onda, kaže, ja njemu govorin: Pusti je nek je đava nosi. I kaže, tako smo je pustili.*

Na pitanje o sankcijama osobama za koje se otkrilo da su more, odnosno morine, kazivači su dosta neodređeno odgovarali, ne navodeći konkretne primjere sankcioniranja. Mora je, čini se, više bila premostiv problem, tegoba koja je značajna, ali koja će vremenom proći.

Jedna kazivačica (K10) kazuje kako ju je *puno godina to morilo*. Opisuje jedan takav noćni susret s jasnim seksualnim konotacijama sljedećim riječima: *jednu večer osjećan ja kao da me neka muška ruka se podvlači ispod...kako san ležala ovako na ovu stranu, osjećan ja da mi neka muška ruka ispod kostiju*

provlači se. A ova, ovon drugon me uvatilo ovako za ovu. Pa mi stisklo ovu sisu znaš kako! Jaki debeli prsti i ja obraćan tu ruku. Ja san savjesna, vidin ja da je ruka. Ja to, oni, obraćan, ajde nekako pustilo je mene. Tri je dana mene ta liva banda bolila. Ovo je jedini primjer da se smatra da je muška osoba ta koja noću tare. Svi ostali primjeri, kako ove kazivačice, tako i ostalih kazivača upućuju na ženski rod kao imanentan morinama. Ova kazivačica navodi da su nju more godinama snažno morile zbog čega je potražila savjet tadašnjeg mjesnog svećenika, o čemu priča: *Više nisan mogla izdržat. On [svećenik] meni govori: ma nema to ništa, ma ovo, ma ono. Nemoj puno uvečer večerat, a di ja, gladnija se dignen iza večere, nego sidnen za nju. I kad san ja rekla: A kako moga brata u Slavoniji mori? Kaže on meni, ma nemoj ti na to mislit, nema ništa.* Ipak, morenja nisu prestala. U njezinom obraćunu s morom pojavljuje se jedan društveno marginalan lik, putujuća ciganka, od koje je kazivačica potražila uslugu otvaranja i čitanja karata. Nakon što se u tumačenju kazivačičinog života pokazala umješnom, slijedi razgovor vezan za noćna uznemiravanja. Kazivačica dalje navodi riječi ciganke: *Tebe tare mora. A nisi nikomu tila kažijat, bilo bi bolje da jesi. I večeras će ti doć. Oću li je večeras otkrit. Ali, kaže, uzmi luka, češnjaka, pa ga stuci, pa se namaži po licu, ispija ti krv iz lica. (...) Kaže ona meni: Legni večeras, di su ti noge metni glavu, di ti je glava metni noge. I oba mala [sina] stavi jednoga s jedne strane, drugoga s druge i neće ti ništa naškodit. (...) Tako i ja san tako i legla. Čujen ja u neka doba (lupa rukom), klupnilo je nešto na u vrata. Klupnilo je.⁵ Kazivačica, kao i njezin suprug koji je kasnije došao kući, nije moru vidjela, već ju je samo čula kako lupa. Dalje kazuje: *Uzelo je vako onu posudu noćnu i vugaru san nosila vode dicit, kad uzelo to pa počelo to vako klapat [klapa rukom o stol]. Kad se to počelo vuć, ko da si ti, uzeo mišinu pa je vučeš ispod kreveta. (...) A ne vidiš ništa, samo čuješ da se vuče. Kad nakon nekoliko ote malo vrimena povraća u posudu. Kažen ja [suprugu] pa čuješ li ti kako povraća? Kaže: Pa čujen. Ne vidiš, samo čuješ. Ujutro u posudi nema ništa. Viš da je to s đavlije strane.* Kazivačica svjedoči da ju je još dugo iza toga morila morina. Nakon suprugove smrti noćni posjeti su se prorijedili, a zadnje tranje bilo je prije više godina, dan prije blagdana Gospe od Karmela, koja se u Zagvozdu časti kao *zaštitnica i**

⁵ Valja napomenuti da drugi kazivači nisu znali za upotrebu češnjaka ili pak vertikalno obrtanje tijela pri spavanju kao sredstva kojima se štiti od djelovanja morine.

zagovornica mjesta. Uza sve savjete i formule obrane, koji uključuju i plaćanje mise, čini se da je mora sama od sebe prestala djelovati, što kazivačica komentira: *Ili je krepala, ili je Bog u paka strovalio pa ne može izać.*

Drugi kazivači iz Zagvozda znaju za opisane muke kazivačice s morom, te, iako ona nije to spominjala, prepričavaju suočavanje s osobom za koju je sumnjala da je mora: *jednu je ženu napala tu iz sela, ka ono, izvrijeđala je i ona je sumnjala na nju da je ona. Sad, je li bila nije li – Bog zna. Al ona, po njezinon priči, nije nikad više ...* (K3).

Treba napomenuti da su prilikom razgovora o morama kazivači mahom bili ozbiljni. Ton razgovora bio je ujednačen, bez prekida pošalicama i smijehom. Također, nijedan kazivač nije naveo kako smatra da su more neistine, te nije bilo primjera ograđivanja od vjerovanja u ova bića. Oprezno bi se moglo promišljati da su ova bića, osim u usmenoj književnosti, pristuna i u vjerovanju Zagvoždana.

VJEŠTICE

Vještice su na području Zagvozda imale nešto manje značajnu ulogu u kazivanjima nego li vile i more, odnosno morine. Kao da su konture ovog bića ponešto nejasne, pa se tako često nije mogla postaviti jasna granica među njima i morinama, možda zbog ranije navedenog vjerovanja da mora udajom postaje vještica. Također, kazivači su ponekad miješali vještice i vile što se lijepo vidi iz sljedećeg kazivanja: *Ja samo znan za vištice... Ima tamo iza naše kuće, di je još daleko daleko, ima jama i tu bi rekli tuda se protra živina, tu se ne smi niti okrenit. Nemojte slučajno bacit konjin, kamenje ne smite bacat slučajno, jer kaže možete pogodit vilu u glavu i onda bi došla i odnila vas ko dite. I ne bi vas više nikad vratila. (...) jeza bi te uvatila pa bi ti proša od toga straha šta si čuja* (K8).

Ipak, određene karakteristike ovih fantastičnih bića daju se iščitati iz razgovora. Kao osnovno, vještice kazivači opisuju kao žene koje posjeduju ljudski karakter, ali mimo njega imaju još jedan, onaj vještičji. Jedan kazivač tako navodi: *To su ti one šta spavaju, kraj tebe spavaju* (K5).

Prema kazivanjima, vještice rade loše ljudima i njihovu *blagu*, odnosno stoci. One djeluju pogledom, odnosno *zlin očima*: *kad bi one pogledale, one bi to napravile* (K2).

Kao i prilikom razgovora o morama, kazivači preciziraju osobe za koje su vjerovali da posjeduju vještiji karakter, kao i one kojima su vještice naudile.

Prema kazivanjima, dva su načina postajanja vješticom: rođenjem *od starijeg temelja* (K2), ili pak, što je u kazivanjima češće, kasnije tijekom života, odnosno udajom kada osoba koja je mora postaje vješticom.

Kazivači ne navode posebna obilježja prema kojima se moglo prepoznati vještice, već naglašavaju da su svi u selu znali tko je vještica i na koga djeluje. Jedan mladi kazivač u šali navodi da je vještica *ona koja je imala najdužu sirkovu metlu* (K4).

Prema jednom kazivanju, vještice imaju sposobnost jako brzog kretanja: *To su žene i one ti, reko bi, sad su ovde, sad su unde* (K2). Više kazivača navodi da bi vještice, kao i vile, kada padne noć izlazile na guvna gdje bi *svoje kolo vodile*.

Nekolicina je primjera iz kazivanja koji svjedoče o tome da su vještice unosile razdor u bračni suživot. Kazivačica K2 opisuje: *Vještica ti nešto napravi loše. Evo, na primjer, da je par, muž i žena. Ona između njih nešto ubaci [ovdje navodi par iz sela što među sudionicima uzrokuje smijeh]. I na živinu. I onda ti ona, ovaj, ne bi dala na miru. Dalje opisuje iskustvo svog pokojnog brata: on bi na krevet, ona ispod kreveta. Ona na krevetu, ona ispod kreveta. Zbog vještijeg djelovanja njezin brat i njegova supruga nisu nikako mogli imali onoga mira. Uslijed nezadovoljstva uzrokovanog vještijim djelovanjem njezin brat je htio izvršiti samoubojstvo utapanjem.*

Pojedini kazivači ističu da su u Zagvozdu ljudi za nevrjeme krivili vještice. Kazivač K5 navodi: *Kažu, ovaj, kad se nevrime sprema ovde kod nas, znaš, onda obično vištice zametnu kolo, tuča krupa, da stuče negdi. Onda bi one to, one bi to poslovale, znaš. Mjesni remeta, zvonar bio je zadužen da zvoni iz crkve Kod Gospe (Uznesenja Blažene Djevice Marije), i to zvonima za koje se vjerovalo da su deota, odnosno djelotvorna u obrani od lošeg vremena. Kazivač K5 dalje navodi da se vištice plaše tih zvona, razumiš. I onda, kaže, kad bi zvona zazvonila onda bi razbilo to kolo vištica, znaš. Isti kazivač dalje ističe kako su se zvona zbilja pokazala djelotvornima što racionalizira: *Mislin, to je čisto i dokazano da to je stvarno u fizici*. Veza vještica sa stvaranjem vremena dobar je i čest primjer prožimanja teoloških i narodnih predodžbi o vješticama (Bošković-Stulli 1991:145), pri čemu vjerovanje u zaštitnu moć crkvenoga zvona ima duboku*

podlogu u evropskoj religioznoj i folklornoj tradiciji (ibid. 1991:146).

Kazivačica K10 navodi da su vještice uobičavale biti u vijaru te svjedoči kako je jednom prilikom vihor s vješticama odnio odjeću sa sušila. Zanimljivo je da je nestala samo odjeća njezinoga malog sina. Navodi uzrečicu koju su koristili Zagvoždani u slučaju da im je vjetar odnio odjeću: *Onda bi oni rekli, eno, kaže, doša je vijar, vištice su odnile robu.*

Kazivanja navode i načine prepoznavanja ovih fantastičnih bića. Pojedini kazivači ističu da se tamjan u crkvi pali oko pokojnika upravo zbog vještica. Naime, budući da ne mogu podnijeti miris tamjana, vještice napuštaju crkvu u kojoj se odvija obred. Kazivačice K1 i K2 naglašavaju da su prisustvovala jednom takvom nemilom događaju, komentirajući: *Pa muž jon je umra, a ona izašla iz crkve! Onda eto ti!,* dodajući: *Nisan nikad izašla. A ne volin oni miris* (K1). Sugovornica K2 pridodaje: *Nijedno čeljade ne izlazi iz crkve, nego ... Ja mislila, slabo joj je došlo, kad joj je muž umro, slabo jon došlo. Kad je počēja tamjan – ona vanka.* Ove kazivačice nimalo ne sumnjaju da je spomenuta žena vještica.

Osim po bježanju od tamjana, iste kazivačice navode i drugu praksu prepoznavanja vještica tijekom crkvenog obreda što je magijska praksa poznata i u europskoj teološkoj koncepciji (Bošković-Stulli 1991:144). Kako naglašavaju, čule su *od starijih* da svećenik prilikom obreda mise, u trenutku kada podigne hostiju prema nebu, uoči žene koje pripadaju skupini vještica. Naime, u trenutku podizanja hostije vještice *bi sve ovako roge davale, niza se, ne bi da vide narod, nego sakrij to* (K2). Vezano za posljednji podatak, kazivačice se distanciraju od ovog segmenta vjerovanja vezanog za vještice, govoreći: *moja duša vanka tebe. Ja san čula od mojih starijih – tako su pričali.*

Bošković-Stulli (1991:126) ukazuje na prožimanje teološkog poimanja vještice i folklornih vjerovanja i priča. Tako je, primjerice, predodžba o sastanku vještica prešla iz učene u usmenu tradiciju. Kazivač K5 kazuje o zgodi koja uključuje vještiji sastanak sljedeće: *Jedan čovik je sumnja, svi mu govorili njegova žena je vištica. Al on nije virova. Kad je on vidija po noći on (...) vidi on, nest...ode žena. Ma di će ona? Kad ona ti ono...bile se komaštre prija i komin. I ona ti uzme ožeg i lupi ožegon po onome kominu, kaže: ni u drvo, ni od kamen, već u*

Puju pod orah^{6,7}. *I nje nestade. Pa on osta paf. Ma vidi ti ovo. I ode. Ma iden i ja baš vidit. On uzme ožeg i on lupi i kaže: I o drvo, I od kamen, I u Puju pod oraj. Kaže, razbilo s njime sve živo. Primlatilo ga na mrtvo ime! I stvori se on, up!, između njih di one plešu kolo, između vištica. Sve bacilo...ali čitavog pribijenog! Aaa onda ujutro kad se diga, udri po ženi! Prilikom prepričavanja ove (ne)zgode svi sudionici, kao i sam kazivač, smiju se i nalaze se u sasvim opuštenoj atmosferi, lišeni straha koji je ponekad smatran imanentnim priči o fantastičnim bićima.⁸*

Bošković-Stulli (ibid:143-144) navodi kako vještija sudbina najčešće nije kobna, te se često, posebno u Dalmatinskoj zagori, vještice same lišavaju vještijeg svojstva tako što se ispovjeda. Slično nije zabilježeno na istraživanom području.

Moglo bi se reći da određeni kazivači vjeruju u postojanje vještica, ali ovdje treba naglasiti da nisu svi elementi spomenutog bića koji su se ocrtali u kazivanjima prisutni u njihovim vjerovanjima. Ipak, više je primjera u kojima kazivači poznaju predaje vezane uz ova bića, čime jača njihov osjećaj zajedničkog identiteta i pripadnosti zajednici. U ovom drugom slučaju uočljive su izjave kojima se kazivači distanciraju od vjerovanje, primjerice: *Tako su moji stariji kazivali meni, a ja ne znan (K2)*, ili: *Je li to istina, moja duša vanka tebe (K1)*. Sukladno rečenome, ton razgovora je ponekad bio ozbiljan te su čak pojedini kazivači tražili da isključim diktafon kako ne bi javno inkriminirali ženu za koju su vjerovali da je vještica.

ORBO

Za razliku od pojedinih fantastičnih bića u Zagvozdu koja su dio stvarnog života ali i onog nadnaravnog, iz kazivanja je razvidno da orbo u potpunosti pripada fantastičnom i nečovječnom. On nema ni čovječji lik, iako ipak poprima formu živoga stvorenja ili pak bliske veze s njime. Tako dvije kazivačice

⁶ Spomenuta Puja odnosi se na Pugliu u južnoj Italiji, te se često susreće kao mjesto sastanka vještica iz dalmatinskih predaja (Bošković-Stulli 1991:135.)

⁷ Orah je u tradicijskoj kulturi Hrvata najnesretnije drvo, te je *vezan s podzemnim svijetom i demonima. Vjeruje se da je on drvo zlih duhova i vještica te općenito nesretno drvo* (Vinšćak 2002:115).

⁸ Bošković-Stulli (ibid:133-134) navodi kako su priče o vještijim okupljanjima, često spominjane usmenom predajom, ali i tijekom sudskih procesa, vremenom postale oslobođene od neposrednog straha te su oblikovana narativnim uobličavanjem; priče su se udaljile od inkvizicijskog modela te su poprimile napetost zabavne priče, što se lijepo vidi iz gore navedenog kazivanja.

(K8, K10) navode da je orbo magarac, dok pojedini kazivači kazuju da je orbo leteća mješina (K5, K6).

Još jedno svojstvo razlikuje orba od do sada spomenutih fantastičnih bića. Naime, orbo spada u domenu usmene književnosti Zagvozda, odnosno nalazimo ga prisutnog u lokalnim predajama, te gotovo nema naznaka da je orbo biće u koje ljudi u Zagvozdu danas vjeruju. Samo je jedan primjer iz kazivanja o osobnom susretu orba, dok većina ostalih kazivača nije tijekom intervjua pridavala posebnu pažnju ovom biću, ili su pak prenosili dijelove lokalne usmene književnosti.

Pojedini kazivači povezuju orba s određenim oblikom zagrobnog života. Tako jedna kazivačica, nakon što je identificirala orba s mješinom, na pitanje što je mješina odgovara: *A to su onaj...vukodlaki* (K10). Još je jedno kazivanje koje upućuje na tu vezu. Ovaj put kazivač prenosi iskustvo svojega oca: *To je bilo, ajmo reći, čovik, il neki ko je bio zločest, i umra bi i on bi se povukodla...a nije to bio vukodlak, nego orbo. Znači, to je bila neka mišina, mišina koja bi letala. Koja bi mogla učinit da bi čovika zgrabila i odnila bi ga. Ko zna di s njime, mlatila i čudo on njega, razumiš. A meni iša ćaća na silo. Silo ovde kod matere i (...) I on kad je došo, ajme meni što mi se dogodilo, šta? A on muči. Iša san ja i doša orbo. I zgrabio me. Ali se ja se sitio iman nožić u džepu* (K5). Kazivač navodi da je njegov otac zaprijetio orbu da ga odnese pred kuću u koju je krenuo ili će ga ubosti nožem, pa ga je orbo *donio prid kuću*. Ipak, dalje se iz razgovora saznaje da ta priča nije prenošenje nečijeg osobnog iskustva, već je predaja o biću koje je specifično za područje Zagvozda: *zato je on to i ispriča, zato šta je sluša te priče o tome orbu. Nije on to izmislija iz glave*. Kazivač navodi: *I sad kad god se mi zakačimo, a, očemo jašit na orbu?*, što odgovara šaljivom tonu kakvim je obojan razgovor o ovom biću.

Kazivačica K10 navodi priču koja se poklapa s prethodnom: *Orbo je, kažu, poput magareta. I ako on tebe...uzjaši na tebe, ti mu moraš držat nožić iza vrata. I kazat mu: Nosi me dotlen i dotlen. I on će te donit tamo tu di si mu reka. Ako, ako nemaš uza se, kažu, nožića, odnit će te na veliko brdo pa se ti misli kakoš sać*. Upitana zna li nekoga kome se dogodilo da ga je orbo odnio, odgovara: *U moje vrime - ja ne znan da je, samo san čula da to što ti kažen da je*.

O orbu u značenju bića iz lokalnih predaja govori i sljedeće kazivanje čiji sadržaj poznaju svi pripadnici razgovora: *Bilo ti je jedno magare staro, jedno magare staro. Ercegovke. Mi*

ga prozvali Orbo. Zato što bi on po noći otvorio vrata, izlazio bi, utekao bi. Pa bi ga naša svugdi po Zagvozdu! (K5).

Samo jedna kazivačica (K10) ističe da je osobno susrela orba. Iako ga ranije u razgovoru definira kao magarca, pa kao vukodlaka, njezin susret odlikovan je naglašenim akustičnim sadržajem. Naime, ona orba nije vidjela, nego ga je samo čula ali znala da je to on: *Ti ne vidiš šta je, samo čuj bi di lance vuče. To je mene pratilo jedan put kad san išla u Radiće. (...) Nisan ni ja ništa vidila. Samo sam čula važe i lance i krši, brate, goru. I to je vitar vinuo u brdo u one ograde.*

MRTVACI

I ti si se naježurila, i ja san se. (K2)

Ima ih! Kažu da se ne dižu! Ima ih! (K10)

Posebnu vrstu nadnaravnih bića na području Zagvozda zauzimaju mrtvaci koji se *dižu iz greba*. Naime, riječ je o mrtvim ljudima koji tijekom noći ustaju iz svojih grobova uslijed čega ih pojedinac, i sam vani u noćno vrijeme, može susresti. Prema podacima iz kazivanja, susreti su se najčešće događali na raskrižju, a postoje i kazivanja o susretu u blizini oraha.

Treba reći da je iz iskaza kazivača o ovim bićima razvidno da su oni, osim u predajama, prisutni i u sadašnjem vjerovanju Zagvoždana. Ton razgovora o *mrtvima* je ozbiljan, u iskazima nema pošalica i dosjetki, a kazivači često verbaliziraju strah kojeg osjećaju prilikom razmišljanja o mrtvacima koji se *dižu*, odnosno *vraćaju*.⁹ Pojedini kazivači navode kako se *vraćaju* ljudi koji su umrli u čudnim okolnostima, uglavnom neprirodnom smrću, a kazivač K5 nadodaje: *A osim toga su i ti sami bili čudni*. Kazivačica K10 govori da su se vraćali ljudi koji su izvršili samoubojstvo, što tumači: *Do onoga dana doklen je Bog njemu odredio da živi, do toga dana on mora lutat.*

Iz jednog primjera pokojnice koju suprug nije volio, zbog čega ga je ona posmrtno često posjećivala *kad bi prolazila tuda* podsjećajući ga da joj čuva djecu, kojeg znaju svi kazivači, nazire se i nešto drugačija uzrok vraćanju. Naime, ova pokojnica nije umrla nesretnom smrću, već je njezin život bio nesretan, odnosno živjela je u bračnoj zajednici bez ljubavi.

Jedna pak kazivačica (K10) navodi da se *vraćaju* osobe koje nisu ispunile molitvu do kraja. Navodi mjesto na kojemu je

⁹ Kazivači u jednakoj mjeri koriste oba glagola.

jedan slučajni putnik krivo izgovarao riječi molitve, a također je nije ni izmolio do kraja, zbog čega se često tamo vraćao: *E, mrtvi je to. Mrtvi neki. Nije čovjek ispunio molitvu Božju i aj ća! Zato su ljudi govorili da je to neka duša koja je nije dopunila molitvu.* Nastavlja: *Zašto se kaže, kada moliš, uzmi samo niko molitve koliko ti možeš izmoliti prvo nego si zaspao.*

Ista kazivačica opisuje vraćanje nesretno preminulog svećenika koji nije za života stigao odraditi započeto, što je u ovome slučaju uzrok *dizanja*. Naime, tri dana nakon što je primio novce za misu *pa s motora i poginija. Ajde ništa. Kad kaže, jedne večeri, tuck... Njegova starešina sidi u njegovoj sobi, još čovik, kaže, radi, piše, kad neko kucka mu na vrata [kuca rukom u stol]. Kaže on: Udite. Kad on uša on. Svećenik što je poginio. Kaže, tri puta lišpi neg je bio, kad je bija živ. Ajde, kaže, sidni. Nija van, kaže, ja... Neću sidit, neću sidit. Kaže, eto van tude u ladicu zapisana misa, nisan je, kaže, reka, i recite je. Umisto mene recite je vi. Daj, kaže, malo ostani sa mnom. Ni sekunde, otiša je, kaže, ća. Kažu, mrtvi obično kažu: Nemamo mi vrimenta stat.*

Kazivačica K10 navodi primjer vraćanja suseljanina koji je tukao svoju suprugu, te je zbog potaknut grižnjom savjesti posjetio majku kojoj je navodno rekao: *znan da mi se žena nije udala, pozdravi je. I reci joj da mi oprostí sve.* Nakon što mu je po riječima kazivačice supruga oprostila, više se nije vraćao.

Mnogi su primjeri susretanja mrtvih koje prenose zagvoški kazivači. Ti mrtvaci su, prema kazivanjima, često bili odjeveni u bijelu košulju, ili su pak na nogama nosili *bile bičve*, a ako bi ih se dotaklo, osjetio bi se neobičan hlad i sluzavost dotaknute kože, odnosno imali bi *lužavu mišinu*.

Također, kazivači upozoravaju da se mrtvacu nije smjelo pitati: *ko si?*, nego: *šta oćeš?*, budući da bi on prvo pitanje shvatio kao naredbu (kosi!), zbog čega bi nevin čovjek nastradao. Pri prepričavanju ovog jezičnog zapleta, šaljivost i zabavna komponenta bile su dosta izražene. Kazivači su se pritom mahom smijali, te se čini da je ovaj segment dijelom predajnog zagvoškog repertoara o mrtvacima koji se dižu iz svojih grobova.

Osim navedene, postoji još jedna zabrana vezana za interakciju s ovim bićima. Naime, jedna kazivačica (K10) navodi da je čovjek nakon susreta s mrtvacom smio reći da mu se susret dogodio, ali nije smio reći kojega pokojnika je vidio. Ova kazivačica vjeruje da se određeni ljudi *dižu* te govori: *Ko govori da nema – ima. Ko kaže da nema – ima.* Ostali kazivači nisu

potvrđivali ovu zabranu, a spomenuta kazivačica nije znala navesti primjere nekog tko je prekršio ovu uredbu.

Osim gore spomenute jezične nespretnosti koja je mogla dovesti do tragedije, kazivanja potvrđuju da susreti s mrtvacima u osnovi nisu opasni. U većini slučajeva osoba koja se digla samo da do znanja da je tu, otprati susretača dio puta i nestane. Jedan kazivač u tom smislu navodi: *Jednon je bio ovde naš jedan, on je umro... Oni kažu nakraju, neki govore da je vidio. On govori, na putu, ide s magareton po drva on govori, kaže, sidne na magare, ide, dođe jedan dio i samo ga nestane, znaš* (K6). Ovaj kazivač, kao i ostali, navodi da se o susretima i mrtvima koji se dižu nije govorilo na sav glas, nego *isputaje*.

Kazivač K7 navodi da je jedan čovjek naišao na drugoga koji je na putu sjedio i pušio, obuven u *bile bičve*. Mислеći da se susreo s osobom koja ga je htjela preplašiti, pljusnuo ga ja, ali je tada shvatio da se susreo s mrtvacom jer mu je lice bilo hladno. Mrtvac ga je pratio, došao s njim do groblja gdje se mrtvac mirno spustio u svoj grob.

Pojedina kazivanja svjedoče čak i o dobronamjernosti ovih bića. Jedna kazivačica (K8) tako prenosi susret njezina oca s mrtvacom prilikom prenošenja drva iz planine, opisujući događaj: *Duga greda, kaže, teška, kaže, kad najedanput ja osjetin, lakša mi je, kaže. Ja se okrenen koliko san moga s gredon da ću počinit, kaže, čovik iza mene pomogne mi nosit gredu. (...) Kaže, jednostavno, ja san doša do prid kuće, njega je nestalo. Njega je nestalo i gotovo. Nije, nije proša doli, nije se vratio gori. Jednostavno nesta.*

Mnogi kazivači pričali su o jednoj pokojnici iz susjedstva koja se *dizala iz greba*. Navode da je žena nastradala nesretnim slučajem, utapanjem, te da je posmrtno posjećivala svoju ukućane što opisuju: *I onda po noći bi došla i tako bi in javljala se. I onda bi, kaže, mliko onaj skorup, onaj skorup pojidi i onda otiđi ća. Vezano za ovu pokojnicu otkriva se i način zaustavljanja ovih noćnih pohoda. Naime, stanovnici Zagvozda vjerovali su da nemirnog pokojnika treba probosti kolcem što bi spriječilo njegovo daljnje lutanje. Slijedi kazivanje: I onda tako je ona ostavila njizi za neka doba. Kazali popu i onda rekli da će je probost doli kod crkve molilo Boga, i ona došla u greb i oni da će je probost, i nisu je proboli nego je su je uputili vanka u daleke daleke krajeve. (...) Da se nikad ne vrati više amo. Da iljadu godina da se amo ne vrati* (K2). Jedan kazivač (K4) navodi da je određeni lovac iz sela išao pucati u nju, ali da mu je puška

zatajila. Kazivači ovaj događaj smještaju u razdoblje od prije otprilike 150 godina.

Kazivačica K10 kao učinkovitu sirovinu za kolac ističe biljku *gospodinov trn*, koju odlikuje oštro, veliko trnje.¹⁰ Navodi da su samo svećenici u društvu remete izvodili probadanje mrtvacu *u tilo*, s ciljem da se više ne *diže*.

Međutim, kazivači navode i preventivne mjere koje je potrebno provesti kako bi spriječili vraćanje pokojnika. Jedna kazivačica kazuje da se prilikom pogreba blagoslivljalo svako raskrižje kuda bi prolazila povorka kako *ne bi sotona došla tute, ili da se ne bi vratili (K2)*, kao i da bi se blagoslovio pokojnikov posljednji ležaj. Također kazuje da bi ukućani čuvali pokojnikovo počivalište u kući *da ne bi došla mačka pa priko kapsije prišla jer da nešto nije bilo u redu da bi prišla to*.

Kazivačica K10 upućuje da je potrebno moliti krunicu dok je pokojnik u kući kako bi se pravilno ispratio na drugi svijet: *Kad je mrtvac umro, onda osan dana mu se molilo za njegovu dušu. Sad se to ne moli, samo plati misu. Ako je prava familija, ona njemu Boga moli i u kući, bez da kupi se narod*. Također navodi da je u slučaju vraćanja pokojnika iz kuće potrebno otići svećeniku, sve mu ispričati i moliti se za pokojnika.

Navedene prakse sami su kazivači izdvojili tijekom razgovora o nemirnim mrtvacima, a služe kako bi se pravilno ispratio pokojnik što bi spriječio njegovo vraćanje. Za interpretiranje praksi pogrebnih običaja i njihove povezanosti s nadnaravnim bićima na ovome području svakako je potrebno izvršiti istraživanje pogrebnih običaja.

Gore spomenuti susreti odlikovani su predmetnošću, materijalizacijom pokojnika, kojega se moglo vidjeti.

S druge pak strane imamo kazivanja koja svjedoče o drugačijem tipu susreta s pokojnikom - s njegovim duhom, koji je po svojoj prirodi nevidljiv, ali je zato osjetno njegovo djelovanje: *Samo čuješ di klapa po kući, buba, ali nema, ne možeš ga vidit. To je njegov duh. A tilo počiva. Pa je, ja znan u Zagvozdu isto na dva mista da je to bilo (K10)*.

Kazivačica K10 prepričava susret nje i njezina supruga s duhom pokojnika. Susret se dogodio u mjesnoj crkvi *kod Gospe*. Kazivačica navodi: *Čujen ja gori na horu u nika doba čini (kuca u stol). Drveni je onaj hor, klapa [plješće dlanovima]. I sini prema*

¹⁰ *Gospodinov trn* vjerojatno se odnosi na biljku glog. Ovu biljku koristili su mnogi seljaci na istraživanom području. Naime, kad bi *živinu* ujela zmija, ljudi su trnom, blagoslovljenim za Veliku subotu, životinji *mazali surlu i to prođe*.

gori velikomu oltaru. I počelo listat knjigu. Kazivačičin suprug je bio zaspao: *Ne možeš ti njega nikako probudit. Guran ja u nj, ali nikako. E u nika doba ti ja njega uvatila za bedro pa ga doobro ćinila i gurnila ga. Kaže on: A? Kažen ja: čuješ ti gori na velikom oltaru di pečetira. Kažen ja, vidiš da lista knjigu i pečetira. Čujen. Ma nije to ništa, to je tica. Ma kakva tica, ja kažen.* Sutradan je suprug kazivačice ispričao svećeniku što se dogodilo sinoć u crkvi, na što mu je svećenik rekao da je možda koji pokojni svećenik *nešto zaboravio pa je došao odradit.* Kazivačica navodi da je nakon tog događaja platila misu za dušu umrlog svećenika.

Treba reći da su kazivači u Zagvozdu za ova bića spominjali samo naziv mrtvi, mrtvaci. Samo je jedna kazivačica (K10), mimo spomenutih, koristila i naziv vukodlak. Ovaj naziv odnosi se na mrtvace kojima *dođe đava i napuše mišinu*, a koji su za života bili zli: *Ko s đavlom radi, kaže vamo, on je s đavlom i tamo.*

Dakle, mrtvi se iz kazivanja mogu kategorizirati u one koje čovjek može vidjeti te one nevidljive: *čovik tilo leži, samo mu duša, ako mu je duša nečista, duša oda. Duša luta. Tilo mrtvo, tilo ne može hodat* (K10).

Ova kazivačica postojanje „živih mrtvih“, odnosno duhova učvršćuje i razgovorom sa sinom, koji je po zvanju svećenik. Prepričava dio njihova razgovora: *ja san njega pitala od mrtvin sve! Onda on meni govori: ljudi se varaju što govoru da nema čistilište. Čistilište ima. I to je, kaže...mrtvi, oni su blizu nas. Nisu oni, kaže, ni na nebu, ni na zemlji. Oni su između neba i zemlje. Oni znadu šta mi radimo, oni nas vidu. Samo mi ne možemo vidit njizi. Znaš on je svećenik da svašta znade.* Posljednja rečenica svojevrsna je legitimacija cjelokupnog kazivačičinog iskustva susretanja mrtvih, odnosno njihovih duhova.

UROCI

Velika većina kazivača u Zagvozdu vjeruje da uroci postoje. U iskazima nema nijednog primjera da se netko distancirao od ovog vjerovanja te kazivači često naglašavaju kako *neka sila postoji.*

Urok spada u simpatičku magiju, prema kojoj je moguće da stvari djeluju jedna na drugu iako se nalaze na određenom fizičkom rastojanju. Kazivači na području Zagvozda koriste razne glagole kojima opisuju uroke: *uroki napadaju* (K10), *nešto*

nabacano/bačeno (K1), učinjeno to (K1), imati nešto (K1), nasladit se (K3), nametnuto (K10), baciti urok (K10).

Osobi na koju je bačen urok nanoseno je zlo, događaju joj se loše stvari, obolijeva i loše se osjeća. Kazivačica K1 mi kazuje da ću prepoznati da sam urečena: *da se sad tebi nešto događa. Da si nemirna, da si...nešto ti se događa s tobom.*

Mnogo je kazivanja koja svjedoče da se urok u Zagvozdu prenosi pogledom, odnosno *zlim okom*. Svi kazivači su decidirano izdvajali ljude za koje su vjerovali da imaju *zle oči*, iako nisu izdvajali nekakvo fizičko ili karakterno obilježje prema kojima bi prepoznavali te osobe. Upitana kako se znalo tko ima urokljivo djelovanje, jedna kazivačica odgovara: *A ne znan, ja ne znan kako bi se to otkrivalo. Po čemu, kako, ne znan. Ja san mlađa pa ne znan*. Dalje u kazivanju navodi: *E pa ti bi sumnjala. U ono vrime je bilo prema koga san srila – primotaj film (K3).*

Prema kazivanjima, većinom su žene one koje su posjedovala zlosretno svojstvo urokljivosti. Iz kazivanja se lako da izdvojiti niz osoba mahom ženskog roda za koje su vjerovali da mogu ureći. Samo je jedan primjer osobe muškog roda koji, kao iznimka, potvrđuje pravilo.

Zanimljivo je da kazivači navode kako pojedinke svjesno nanose nekome zlo, dok neki ljudi, iako nikome ne žele zla, djeluju jednako snažno. Tako jedna kazivačica kazuje: *ima jedne što su namjerno, i jedne što ni ne znaju, more bit. E, jedne i ne znaju da je to tako (K2).*

Osim pogledom, kazivači navode da se urok može prenijeti i čuđenjem: *Začudi se. Znači da on tebi ne bi želio nanit zla, ali ima takvo zlo oko i začudi se. Kažu da svaki čovik ima jedno zlo oko (K10).*

Sudeći prema kazivanjima, izgleda da su mala djeca nešto podložnija djelovanju urečljivaca od odraslih. Stoga, kada navode načine kako izbjeći ovo djelovanje, mnogi od njih odnose se na djecu. Jedna kazivačica navodi: *Stavlja bi se tek rođenon bebi ono kako bi se dolazilo gledat, onda bi se stavljalo komadić blagoslovljene sviće ili...mrvice kruha. Ispod onoga madraca, jastučića ili to...to je opet bilo radi zlih očiju jer ako je dolaze gledat može se, rekli bi stari ljudi, nasladit. Da mu može naškodit sa tin očima. To se sve strogo strogo pazilo (K3).* Ista kazivačica kazuje da se izbjegavao ostvariti posjet osobe za koju su vjerovali da ima urokljive oči malom djetetu: *I prije se čuvalo, na primjer, ka navodno znala se žena koja je imala zle oči, onda bi se čuvala mala beba ako bi bila uporna, ono, ic je vidit, onda bi*

se uvijek eskiviralo nekako, ili spava ili nešto, kad bi se to virovalo, eto. Pojedine kazivačice navode da se djeci odjene pojedini komad odjeće naopako: *Donji dio robe ili majcu ili nešto obuci naopako. I dan-danas to...* (K3). Također, mnogi kazivači upozoravaju da je potrebno dječju odjeću noću skinuti sa sušila kako djetetu netko sa zlim očima ne bi preko odjeće nanio neko zlo.

Zbog *zlih očiju* su Zagvoždani pazili da se dijete ne izvodi van kuće do trenutka krštenja: *Male bebe koja još nije krštena ili je krštena, do sunca bi se moglo bit na suncu, posli sunca bi tribala, ovaj, unosit. To se sve pazilo* (K3).

Također, jedna kazivačica navodi da je i mlada majka 40 dana bila posebno osjetljiva na djelovanje *urečljivaca* zbog čega se govorilo da joj je *otvoren grob* te je postajala sigurnom tek *kad je primila krst na se, da je bila sigurna da je Bog čuva i da je Bog s njima* (K3). Dalje navodi da je roditelja ove dane provela u posebnoj njezi: *40 dana...to je znak čišćenja. (...) Ali bi se pazilo da je ona mlada se okrepjivala i pazila i ono što se imalo sve najbolje davalo se njoj, nakon čega je uslijedilo krštenje djeteta čime je i sama postajala zaštićenom. Kazivačica K2 o ovoj temi rezimira: A sada ništa to! Sad ništa, sve su to izvrnili.*

Zanimljivo je da su samo jedna žena i njezin otac koji je doselio iz Istre gdje je zabilježena praksa skidanja uroka uz pomoć vode i ugljena na području Zagvozda *znali uroke: I on je to donio otamo* (K1). U vremenu kada sam provodila istraživanje oboje su već bili pokojni tako da se o njihovoj praksi saznaje posredno, iz brojnih iskaza kazivača. Kazivačica K1 opisuje praksu koju su, jednaku, izvodili i otac i kći: *Ona bi, oni, zapalila jelovine, onih grančica. (...) To se tako kazivalo nije nikomu kazala pravu istinu. I ona bi, metnila bi čašu vode. To, taj ugljen. I na ugljena bi ona znala šta je i kako, i onda bi naredila molit Boga, ovo, ono. Za ovo, za ovo, za ovo. (...) Onda bi ona na tom ugljenu, ona bi bacila ne znan koliko, koliko je ugljena, izgorila vamo i lomila i bacila u vodu i ona bi ti na ti ugljeni vidila nešto. I ona bi ti rekla: To ti je i to, to ti je i to tako ti je tako, bit će ti tako i tako. Onda bi ona vezala i sebe molit, i tebe molit, i još nekoga molit i onda je to išlo i tako.*¹¹

¹¹ Kazivačica spominje žensko lice koje je skidalo uroke gatanjem, budući da je i sama njoj vodila dijete iz obitelji za koje je smatrala da je ureknuto. Druga kazivačica više se u iskazu referira na muškarca jer je s njime bila u kontaktu prilikom prakse skidanja uroka.

Njihova praksa bila je tajna. Iako je čovjek za kojega se vjerovalo da ima na sebi urok bio prisutan prilikom skidanja uroka te je vidio radnje koje su obavljali, unutarnja logika tih radnji, kao i molitva, ostali su mu nepoznati. Jedna kazivačica objašnjava tu tajnovitost: *Da si ti zna, on bi više izgubio pravo* (K10). Žena koja je svim seljanima bila poznata po skidanju uroka ugljenom svojoj djeci nije htjela prenijeti svoje znanje, budući da je, prema navodima kazivača, bila nezadovoljna njihovim odnosom prema njoj. Ipak, smatrala je jednog od svojih kazivača, dobrim čovjekom te je iskazala želju da na njega prenese znanje. No, budući da on nije imao afiniteta ka takvim radnjama, gospođa je umrla, a da nitko iz zajednice nije usvojio ova znanja.

Čin skidanja uroka uz pomoć ugljena i vode trebalo je platiti. Tako kazivačica K10 navodi: *Ali kad bi mu plaća, ne bi ti tio uzest na livu nego na taku*, odnosno trebalo mu je platiti paran broj dinara. Kazivačica dalje u razgovoru navodi da *urok neplaćeni opet povraća. Ako nisi platija, onda ti se još jedan put vraća*.

Prema navodima kazivača, ova ni slične radnje micanja uroka nisu bile poznate na području Zagvozda prije doseljenja spomenutog čovjeka. Zanimljivo je to da se ova praksa, unatoč tome što je na ovome području prisutna tek dvije generacije, veoma uklopila u zagvoško područje te istaknula kao dobar mehanizam micanja uroka kojemu su pribjegavali mnogi pripadnici lokalne zajednice.

Svećenici u Zagvozdu su, prema navodima kazivača, bili protivnici gore opisane prakse skidanja uroka uz pomoć vode i ugljena: *Ne dadu to svećenici znat, ne dadu* (K10). Ipak, svećenstvo je samo sudjelovalo u skidanju uroka, o čemu svjedoče mnoga kazivanja, primjerice: *Ima svećenika koji ti može uroke ukinit* (K1).

Masa njih svećenika se bavilo skidanjem tih uroka. Znaš, i bili su, amo reć, kaže, deocije. Bili su u mogu...mogući, imali su tu moć da skidaju te uroke. Molitvon. (K5)

Ipak, nema konkretne potvrde da su stanovnici Zagvozda posjećivali svećenika s ovom namjerom. Ipak, mnogi su im se obraćali kada su smatrali da je na njih, ili pripadnika obitelji, bačen urok kako bi dobili duhovnu potporu. Jedna kazivačica kazuje da su ljudi odnosili dječju odjeću svećeniku na blagoslov *kad bi iša od žene kad bi vidio da je ukleta, da je...pa bi iša u svećenika nosit robu od djeteta da je blagoslovi i obuči to* (K8).

Upravo ovaj segment, veće sudjelovanje svećenika u diskursu o nadnaravnome u Zagvozdu, izdvaja uroke među ostalim nadnaravnim pojavama ovoga područja. Pojedini kazivači tako ističu kako su razgovarali sa svećenicima o urocima, te navode kako im nijedan od njih nije osporio njihovo postojanje. Jedna kazivačica tako prenosi riječi svećenika: *Da nema đavla, ne bi niko Boga molio. Da je to sotona. I moraš se molit protiv sotone* (K1).

Tako na pitanje tko je bio učinkovitiji u uklanjanju uroka, svećenici ili otac i kći koji su skidala uroke koristeći ugljen i vodu, jedna kazivačica odgovara: *A eto, neki su virovali da je ona, a neki...ako nisu ovi pomagali, onda bi išli popu* (K3). Zgodno je napomenuti da nijedan od mojih kazivača nije pomoć za skidanje uroka potražio kod svećenika, dok je niz osobnih primjera kazivača koji su posjetili seoske pomagače.

Osim spomenutoga, treba istaknuti i jedan primjer bivšeg zagvoškog svećenika urečljivca, kojega je spomenula većina kazivača. Prema kazivanjima, spomenuti je svećenik bio svjestan svoje zlosretne osobine zbog čega je upućivao seljane da sklone životinje s puta dok on prolazi. Kazivačica K2 navodi: *jedan pop bio (...) Onda, kaže, odmaknite, odmaknite, s puta da van ja ne vidin. Jer on je bio... Ima moći, i on kad bi pogledo s očima, uglavnom bi se prevnuli*. Treba naglasiti da se diskurs o urokljivom svećeniku razlikuje od onog o seljacima za koje se vjerovalo da posjeduju ovu osobinu. Tako naspram običnih pripadnika zajednice za koje se vjerovalo da su urečljivci te za koje su kazivači naglašavali kako imaju posla sa sotonom, govoreći o svećeniku naglašavali su da on *ima moći*, te ga se ni u jednom slučaju nije povezalo sa sotonom. Dapače, kazivači ističu kako je ovaj svećenik u određenom trenutku imao i veoma važnu, spasonosnu ulogu za selo: *I onda ti bila ova guba naval'la po gori po...svugdi! I vukovi u planini. I on doša gori u planinu, ima jedno gori kuća, i gori otiša i on bi to blagosovio i sve nestalo, i vukova i oni...bujina i svega* (K2).

Majka kazivačice K10 nije vjerovala u uroke te se narugala svojoj prijateljici koja je smatrala da je na nju bačen urok: *A moja mater kaže: Ja san njoj se narugala, ajde ti, đava odnija, naku grbavu, na nju urok, šta ne dođe na me!* Nakon nekoliko dana, majka kazivačice u Biokovu je nosila drva prilikom čega je susrela ženu koja ju je upitala zašto se toliko natovarila a tako je krhke tjelesne građe. Prošlo je nekoliko dana i žena se osjećala sve lošije. Naknadno je shvatila da je osoba koju je

susrela u planini *bacila urok* na nju. Kazivačica mi je ispričala ovaj događaj kao dokaz da uroci postoje, u što se uvjerila i njezina majka.

PLAŠELINA / PLAŠALINA / PLAŠELINE

Plašelina se među spomenutim nadnaravnim bićima područja Zagvozda izdvaja time što ona zapravo nije biće, već je bezoblična pojava, pojam prijetećeg nepoznatog, koje ovisno o kontekstu može poprimiti oblik svih poznatih nadnaravnih bića na ovome području.

S jedne strane, kazivači su koristili naziv plašeline kao zbirni naziv za sva fantastična bića koja po svojoj naravi djeluju noću i potencijalno su opasna za ljude. S druge pak strane, plašelina se iz iskaza kazivača ocrta kao dosta snažni društveni instrument odgoja djece. Naime, kazivači su plašelinom znali plašiti djecu, kao što su i sami u djetinjstvu bili plašeni, te je stoga plašelina, ovisno o prigodi, znala poprimiti razne oblike. Stoga, plašelina plaši, i plašelinom se plaši.

Kazivači su na različite načine opisivali plašeline, koje su prijetile pojaviti se noću, od sumraka do zore. Stoga, većina kazivača navodi kako je jako važno da ljudi noću ne izlaze van kuće, odnosno od kada zazvone zvona za popodnevnu molitvu do jutarnjeg pjeva pijetlova. Kazivačica K2 u tom smislu navodi: *To zbog plašelina nisu se pušćala dica iza zdrave Marije nejaka dica. Nego u kući. Zdravo Marija zvoni moraš u kući.*

Osim zbog uroka, i pred plašelinama su zagvoški seljaci skupljali odjeću sa sušila prije nego li padne mrak. Toj praksi sam i sama posvjedočila kada je jedna kazivačica skupila sa sušila odjeću djeteta u kući objašnjavajući kako *nije dobro da ostane vani po noći, da može svašta uć unutra* (K8).

Pokušavajući si objasniti plašeline, jedna je kazivačica (K10) određenom zgodom upitala tadašnjeg zagvoškog svećenika postoji li plašelina. On joj je, kako kazuje, odgovorio: *Kaže on meni, znaš li šta? Kad bi vi znali o tla zdrave Marije po čemu vi odate, ne bi išli* te nadodao kako ne treba izlaziti navečer od kada zazvoni Zdravo Marija do ujutro kada pijetlovi zapjevaju.

ZAKLJUČAK

Istraživanje provedeno u Zagvozdu tijekom 2009. i 2010. godine pokazalo je značaj i integritet tradicijskih fantastičnih

bića i pojava u zagvoškoj zajednici. Stanovnici Zagvozda vjerovali su, a pojedini i danas vjeruju u u postojanje sljedećih nadnaravnih bića: vile, *more/morine*, vještice, orba, te *mrtve*. U domeni fantastičnog na ovome području nalazimo i pojave kao što su uroci i *plašeline*.

Zajednička odlika ovih bića je njihova fantastičnost, ona pripadaju s onu stranu realnoga zbog čega je u susretu s njima, a često i u samom razgovoru o njima prisutan strah. Strah je izazvan i zbog mogućnosti intervencije ovih bića u svakodnevni život. Također, fantastična bića s područja Zagvozda uglavnom su ambivalentna, nemoguće ih je okarakterizirati kao isključivo pozitivne ili negativne.

Osnovna pak razlika među istraživanim fantastičnim bićima je to spadaju li u domenu sadašnjih (ujedno i prošlih) vjerovanja ili su, pak, prežitci nekadašnjih vjerovanja sačuvanih u današnjici u formi predaja i legendi.

Također, dihotomija vjerovanje - usmena književnost očituje se i na razini fantastičnih bića pojedinačno. Tako neki segmenti ukazuju na vjerovanje u postojanje određenog fantastičnog bića ili pojave, dok su drugi više u svojstvu predaje.

Daljnja istraživanja vjerovanja u postojanje fantastičnih bića na području Zagvozda bit će neophodno provesti kako bi se jasnije sagledao ovaj dio duhovne kulture spomenutog kraja.

LITERATURA

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja (1991): *Pjesme, priče, fantastika*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za istraživanje folklor.

GRBIĆ, Jadranka (1998): Predodžbe o životu i svijetu. U (Jasna Čapo Žmegač et al., ur.): *Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica hrvatska. 296-336.

GRBIĆ, Jadranka (2001): Vjerovanja i rituali. U (Zorica Vitez i Aleksandra Muraj, ur.): *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha*. Zagreb. 459-495.

PERIĆ, Boris i PLETENAC, Tomislav (2008): Fantastična bića Istre i Kvarnera. Zagreb.

ŠEŠO, Luka (2010): Kazivanja o nadnaravnom - prema lokalnim temeljima grupne pripadnosti. *Etnološka tribina*, vol. 40:107-115, Zagreb.

VINŠČAK, Tomo (2002): *Vjerovanja o drveću u Hrvata*. Zagreb.

VUKOVIĆ, Ivana (2011): Gospa od sniga - u kontekstu bolske marijanske pobožnosti. *Ethnologica dalmatica*, vol. 18:5-52, Split.

KAZIVAČI

K1: rođena 1932. godine

K2: rođena 1935. godine

K3: rođena 1964. godine

K4: ima oko 30 godina

K5: rođen 1954. godine

K6: rođen 1959. godine

K7: rođen 1952. godine

K8: rođena 1957. godine

K9: ima oko 50 godina

K10: ima oko 84 godine

K11: ima oko 30 godina

TRADITIONAL BELIEFS IN SUPERNATURAL BEINGS AND PHENOMENA ON THE TERRITORY OF ZAGVOZD

(Summary)

The aim of this paper is to examine one part of spiritual culture, the traditional belief in supernatural beings and phenomena on the territory of Zagvozd. The data presented in this paper was gathered during the field research in Zagvozd in 2009 and 2010. The research has shown that traditional fantasy creatures and phenomena have a very important role in the life of the inhabitants of Zagvozd, including elderly people, young people and middle-aged people. The inhabitants of Zagvozd believed, and some still believe in the existence of the following supernatural beings: fairies, mares, witches, orbs and the dead. The phenomena such as spells and threats belong to the domain of fantastic in this area. The presentation of the basic characteristics which the creatures in the researched territory possess will be given in this paper. In some cases it will be singled out from the accounts if something is a living belief, present nowadays or a reflection of the former beliefs.

Key words: traditional belief, supernatural beings, Zagvozd.

